

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

СУМНИЙ ЗЕЛЕНИЙ ПОТЯГ

Листопад 1963 року

У понеділок 17 листопада 1963 року колону, що тяглася довгою Київською вулицею в Житомирі від двору військкомату на Театральній до вокзалу, було запаковано до поїзда (й мене серед інших) і повезено в невідомому напрямку, при цьому всі спроби розпитатися, куди нас везуть, виявилися безрезультатні – супровідні офіцери та сержанти казали лише невідразне:

– Далеко!

Але нічого не буває таємного, що б не стало явним; очевидно, хтось із супровідних таки проговорився, і поїздом поповзла чутка: нас мали привезти десь у район Ленінграда. Згодом оформилася виразніше: Заполяр'я, хоч Заполяр'я було велике, а оскільки ми їхали на північ, то рекрути з того виводили, що шлях наш десь до Білого моря, а може, й далі. Що я тоді відчував і думав, відтворити легко, бо збереглися мої листи до дружини. Першого написано олівцем скакливим почерком, а датовано 18 листопада, тобто другим днем цієї чи не найважчої в моєму житті поїздки. На жаль, ще мав дурну звичку листів не датувати, отож їх датовано рукою дружини.

Початок мого скотського існування зазначився. Вже минула ніч, і я спав, а зараз тягнуться довгі одноманітні ниви Білорусії. Колись під час вояжу мого до Ленінграду (*про це див. «На березі часу. Мій Київ. Входиш» – В. Ш.*) я дивився на все це іншими очима: була цікавість, яка нині зникла зовсім. Лише сама одноманітність і почуття скованої безнадійності. Це ще не розпач, а лише мінорний протяг у глибину сірої невиразності. Час протікав, як загуслий кислий туман, кажуть, що їдемо десь на Ленінград, може, десь посередині між Мурманськом і колишньою російською столицею. Але військового в побуті ще мало – і можна дозволяти собі дивитися в вікно. Та навколо лише один колір, саме скимляче однотоння. Поїзд зупиняється досить часто; тоді, як сама знаєш, – щаблі дров, якісь купи, бруд і кіптява, що вкрила собою все на світі. Вранці треба довго вимиватись від цієї кіптяви, але смак її все одно відчувається в роті.

Доля кидає мене в зовсім несподівані ситуації. Не думаю, щоб я був морально готовий до цього, але в нашому житті стільки гидкого, що бути поза ним немає ніякої можливості. У вагонах ми зачинені, і на станціях, звичайно, не випускають: бояться, щоб не купували горілки...

Нам було поламано наше спільне життя; мені забрано волю... Але мужність потрібна... Кажу це, незважаючи на повну спустошеність.

Пішли березові ліси. Нещодавно минули Каленковичі. Мої мимовільні колеги пригнічені також; тому шуму в вагоні не багато. Не знаю навіть, як передати цього листа. Втім, все одно – пишу. А поїзд їде, і між нами лягають нові кілометри простору. Чомусь зовсім не маю інтересу спостерігати. У світі є лише я і більш нікого.

Проїхали якісь Остануковичі – це ще й досі Білорусія, але де, чорт його знає, надто мало знаю я географію. Втім, км з 400 вже проїхали. Скільки ще? І розпитувати неохота, нічого нео-

хота. Ех, коли б то залишитися тут десь нанизу. Але ні, надто я виділяюсь: і віком, і освітою, і всім. В краєвидах з'явилося дещо зелене: ялини, стовбури осик. Але... але...

Якийсь тип грає на гармошці. На щастя – сумне і навіть не без почуття. Можливо, чоловікові теж кисло. Адже всі ми люди. До віконця, яке вибили, рвалось багато. Але є байдужі. Їм все одно! Їм це нічого не змінює. Край залізниці безнадійно зелене озимина. Якась така, наче пририта туманом.

Зараз я думаю про тебе. Думаю так, як думають про людину, що зайняла в мені сталє і цілком означене місце.

Ти встигла стати фактично моєю дружиною. І я це вже відчуваю. Відчуваю, що це не гра, а факт доконаний. Мені добре від того. Маю за собою надію і прагнення бути з тобою. А це сильно допомагає. Навіть більше, ти також повинна обов'язково усвідомлювати, чим для мене є... Але ти й так усвідомлюєш.

Тримайся, серденько, люба моя!

Твій Я.

Отакий перший лист. Коментарів він не потребує, скажу тільки, що серед бранців я й справді виділявся: все це були дев'ятнадцятирічні чи близько до цього юнаки, а я мав уже 24, університетську освіту, а ще й працював на екзотичній для цих людей посаді власного кореспондента київської газети. Пам'ятаю, до мене підсів один із супровідних офіцерів і почав розпитувати: як це я потрапив у солдати? Очевидно, в нього щодо мене щось не влягалось у голову. Ясна річ, говорити про потаємні причини не став, бо про них і сам лише здогадувався. Не оголошував, на відміну від свого колеги В. Дрозда, що є я не лише журналіст, але й письменник, ще й помітний у своєму середовищі. Через це й фраза: «Ех, коли б то залишитися тут десь нанизу», – написана недаремно й не була порожня. Мій же співрозмовник так і не зрозумів, здається, як це я залетів в армію. Очевидно, в його практиці подібного випадку не траплялося. При цій розмові мої співпідорожжани-бранці аж шиї витя-

гували, слухаючи. Зрештою, позитивне від розмови було: вони проздовж поїздки ставилися до мене з респектом.

І ще одне треба сказати: ми з дружиною твердо домовилися писати одне одному не від листа до листа, а щодня. Диво тут ще в тому, що, не змовляючись з нами, це саме вирішили чинити й В. Дрозд із І. Жиленко, але перебої, звісно, і в них, і в нас були, в нас часом і прикрі, але загалом зобов'язання виконали, відтак і створено немалого розміру щоденника. І. Жиленко опублікувала свого з В. Дроздом раніше, при своїх спогадах, а я тільки тепер узявся до його впорядкування, загалом таких епістолярних щоденників я написав два: цей разом із дружиною – перший, а другого – разом із братом, коли його посадили до політичного концтабору в Мордовії – його видано в 2000 р. Харківською правозахисною групою під назвою «Розмова з ворожим підслухом. Листи з концтабору і в концтабір 1966–1971 років із дотичними матеріялами». Отож ця книга може вважатися окремим томом моєї автобіографічної оповіді «На березі часу».

Але вернімося до того поїзда, який відвозив мене все далі і далі від Батьківщини та юної дружини, а ще батьків та друзів.

Лист од 19 листопада короткий; половину його написано олівцем, а половину ручкою. Текст олівцем од часу не завжди виразний, деякі слова довелося розгадувати.

19.XI.1963 р.

Станція Могилів-2. Їхали через Жлобин. Все ті ж краєвиди. Правда, тут (Могилів) почалися багатопверхові будинки. Погане знаття географії шкодить мені й тут – напряду не уявляю, крім того, що їдемо на північ. Могилів на вигляд досить великий, але дуже сірий. Тут все сіре. І я також. Важко тут жити, адже – така сірість! І люди навколо майже всі у фуфайках.

Вокзал є, старий і гарний, – поруч. Щось на зразок модерну. Звичайно, на станціях ми не зупиняємось.

Але, очевидно, тут буде зупинка. Поруч якийсь товарний... Оголошують, щоб одержати обід... Я вже чистив картоплю... Мої панські руки потріскались... Але нічого. Ти не дуже журися, моя люба. Адже це нічого не дасть. Це «все одно», яке живе в мені, дозволяє вникнути у сіре хитливе маячіння і виключатися з існуючого світу.

Один лист тобі передав якимсь дядьком... Щоб кинув! Бо ми не можемо.

Продовжую думати про тебе. Їй-Богу, ти ближча до мене. Така рідна... Але я терплю! Бо нічого іншого не лишається... Читай, читай книги, дорога моя!

Твій Я.

Цього листа я поспішив закінчити, найпевніше, тому, що з'явилася можливість у Могилеві передати його, щоб незнайомі люди кинули в поштову скриньку, що й виконували, бо бездушна система тоталітарної держави не дбала про такі потреби рекрутів, а в перші дні не лише я писав листи. Чищення картоплі пам'ятаю. Мене вразило, що кільком чоловікам давалося перечистити гору того продукту. Через це й пальці потріскались. Згодом мені доводилося чистити картоплю не раз.

Після цього написано недатованого листа, датувати якого треба також 19 листопада. Очевидно, я в цей день по-особливому відчував тугу. Лист також олівцем, хоч другу половину писано чорнилом.

19.XI.63 р.

Проїхали якесь Сущево. Їдемо на Ленінград. Ще одна ніч, ще один день! Поїзд іде швидше, ніж того хотілося б. Краєвиди тут ще убогіші. Здається, вже Росія, бо радіо тільки те й робить, що гвалтує про «солдатское сердце»... Вже зараз прокидається ностальгія. Іде дощ, «такий січливий, такий дріб-

ненький». Вікно вкрито сірими блискітками. І між цих крапель – я, моє обличчя. Де я? Що? Аж в голові не вкладається! Колись я щось робив у Києві, був знаний, обертався в центрі літературного життя України, відвідував високих сановників і міг з ними щось балакати. Найсимпатичніша особа в нашому вагоні (на щастя, вагон і досі напівпорожній) – сержант, який нас супроводжує. Він не росіянин, а, по-моєму, прибалтієць. В більшості – сам і мовчить. Можна було б заговорити з ним, але є відчутна перепона між начальником і рекрутами. Це могло б сприйматись... сама знаєш як.

Дощ іде. І, на жаль, у мене немає ні малюнків Греза, ні ноктюрнів Шопена, ні голівок Родена. Немає нічого! Лише коли дивлюся в вікно, думаю про тебе. Хто його зна, може, позаду залишається великий період мого життя, адже інтуїтивно передчував ці два роки. Але як там не було, моя розгалужена й досить ускладнена система часто працює впорожню. Листи – це буде все, де я виливатимусь. Якісь кретини читають по радіо вірші. Вірші погані, як на мій смак. Але хіба в нас менше бездар?

На щастя, мене тут не чіпають, можу побути сам, а значить – і з тобою. Ремарківська ситуація кінчилася. Почалося щось інше. Не менш глибоке, але досить болюче. Такого я ще не переживав, не було нічого подібного. І я байдуже впливаю в нього, десь у куточку душі ховаючи надію, щоб довше протяглося це безконечне поглинання простору, цей помірний рух з однотонним хилитанням вагонів, з нудними пейзажами. І це тим більше дивно, що поруч з цим – поїзди назустріч: Київ – Ленінград, Ленінград – Одеса; до болю хочеться пересісти туди і бути людиною простою, яка просто дихає і просто думає; людиною, яка може слухати музику, ходити на концерти, впиватись «Маленькою нічною серенадою» Моцарта, або світлим мінором Чайковського, чи перепадами Скрябіна, або читати книги...

Може, дійсно сьогодні вночі загине місто? Місто мого світу, моїх музеїв, концертних залів, місто «маленьких нічних сере-